

УДК 130.2:165.21

О. В. Бичков'як
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії імені В. Г. Скотного
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

СИМВОЛ – КЛЮЧ ДО КУЛЬТУРИ ЛЮДСТВА

Культура – поняття багатогранне, що важко піддається однозначним визначенням. Це те, створене людиною багатство, що слугує подальшому розвитку та примноженню усіх суспільних благ, саме те, що творить і саму людину. Проте, що ж саме робить культуру універсальним засобом міжлюдської комунікації, що саме є тим «ключем» до розуміння тем та предметів культурної спадщини? За допомогою чого людству вдається зберегти зв'язок поколінь та примножити духовні здобутки? Адже інколи між поколіннями лежать, здавалося б, цілі «прірви» історичних, політичних та інших процесів. Але зв'язок та неперервність зберігаються. А забезпечує оцю неперервність саме символізм людської культури.

Хоча на сучасному етапі точаться суперечки щодо природи символічного у культурі, його виявленні та особливостей (а дехто навіть говорить про «збіднення», руйнування та девальвацію символу та символічного у культуротворенні) – все ж факт символічності людської культури та творчості поза сумнівом та дискусіями. Тому актуальність досліджуваної теми викликана потребою поглибленого аналізу символічної природи культури людства та його виявленя у людському бутті.

Численними є праці, присвячені проблемі символу та символізації культури. Зокрема онтологічну природу символу досліджували Е. Кассінер, Е. Гусерль, К. Свасьян, В. Бібіхін, О. Лосев, С. Кримський, С. Лангер, В. Головей, а гносеологічний аспект – В. Петрушенко, М. Мамардашвілі, П. Тіліх, Ц. Тодоров, А. Шюц тощо.

Часто дослідників цікавить семіотичний аспект символу, зокрема Ч. Пірса, Р. Барта, У. Еко, Ф. де Соссюра, Ю. Лотмана та ін. Естетична природа символу також досліджувана, зокрема О. Лосєвим, Г. Гадамером, С. Аверинцевим, В. Бичковим.

Як можна побачити з огляду філософської літератури, присвяченої символу, ця тема надзвичайно цікавила знаних дослідників різних епох, а отже, є багатогранною та практично невичерпною. А це – привід та фундамент для подальших досліджень та нових зрізів у, здавалося б, зрозумілому понятті.

Мета статті – проаналізувати поняття символу та його основні тлумачення в історії філософської думки, зосередивши увагу на культурологічному аспекті.

Отож, про символ як ключовий елемент культури піде мова.

Символ (з грец. «знак») – умовне позначення якого-небудь предмета, поняття або явища; художній образ, що умовно відтворює усталену думку, ідею, почуття. Тобто будь-який предмет, явище, словесний або пластичний образ, які мають якийсь сенс, відмінний від їх власного змісту. Значення символів вказує на значущість, цінність цих явищ як для окремої людини (індивідуальні символи), так і для малих і великих груп людей, народів, держави, людства загалом.

Початковий сенс цього слова – посвідчення особи, яким служив символон – половинка черепка, колишня візитівка. У стародавній Греції, вирушаючи в далекі краї, люди брали з собою уламок глиняної пластини, а інший шматочок залишали тим, із ким були пов'язані певним союзом або зв'язком. Якщо до нової зустрічі проходили роки, зовнішність змінювалася, і вони вже не могли впізнати один одного, то на допомогу приходили ці пластини, які називалися *symbolon* – уламки цілого. Кожен шматочок ніби говорив «я свій, я рідна душа». Шматочки збиралися і склалися разом, і, коли відновлювалася цілісність загального знака,

давні знайомі говорили: «Ми знову разом, і серед нас немає чужих».

Пізніше під словом «символ» мали на увазі будь-який матеріальний знак з умовним таємним значенням для певної групи осіб. Символами називалися також відзнаки державних, громадських і релігійних об'єднань. Коли виникло християнство та утворились інші релігійні товариства, символами стали називати знаки-паролі, за якими однодумці впізнавали один одного (наприклад, знак риби). За коротким викладом основ християнського вчення закріпився вираз «символ віри». Релігійна теорія, по суті, по-новому почала використовувати поняття «символ», адже, маючи справу в основному з невидимими речами, для кращого розуміння потрібно було знайти їм видимі відповідності. Так символ став зовнішнім, видимим знаком невидимого божественного, внутрішнього, душевного. Адже лише за допомогою символу можна виразити важко зрозумілі людині поняття, як, наприклад вічність, всюдисутність чи безконачна невизначеність Бога. Тому символіці у всіх релігійних практиках відводиться особливе місце.

Багатозначне вживання слова «символ» ускладнює дати йому загальне визначення, встановити, чим же він відрізняється від інших знаків. У математиці, логіці та інших науках символ означає те саме, що і умовний знак. Найближче до розуміння специфіки символу трактування художніх образів.

Ціннісний характер значення символів відрізняє його від всіх інших видів знаків – від умовних знаків, знаків-показчиків, емблематичних знаків (або емблем), від образотворчих (іконічних) знаків, або зображень, від алегоричних знакових структур та ін. Всі ці знаки, функціонуючи за своїм прямим призначенням, несуть інформацію понятійного, смислового, але не ціннісного характеру. У тих випадках, коли вони використовуються для вираження цінності, набувають символічного значення. Повсякденне життя людини наповнене символами і знаками, які регулюють її поведінку, щось дозволяючи чи забороняючи, уособлюючи і наповнюючи змістом. У символах і знаках виявляється як зовнішнє «я» людини, так і внутрішнє, несвідоме, дане їй від природи.

Символом речі є, перш за все, її відображення. Однак зовсім не будь-яке відображення чи зображення речі є її символом. Справа в тому, що будь-який символ вказує на деякий предмет, що виходить за межі його безпосереднього змісту. Він завжди містить в собі деякого роду смисл, а не просто сенс речей, що відображають одне одного. Тобто просто зображення речі не може бути її символом. Адже для символічності йому бракує узагальнення, оскільки будь-який символ завжди є деякого роду узагальнення. Адже може існувати безліч зображень речі, що не завжди будуть її символами. І, навпаки, символи часто не стосуються зображуваного. Символ речі є її законом, і в результаті цього закону визначена певна її впорядкованість, її ідейно-образне оформлення. Ціннісний характер значення символів відрізняє його від всіх інших видів знаків – від умовних знаків, знаків-показчиків, емблематичних знаків, образотворчих знаків або зображень, алегоричних знакових структур та ін. Усі ці знаки, функціонуючи у своєму прямому значенні, несуть інформацію понятійного, смислового, але не ціннісного характеру. У тих же випадках, коли вони використовуються для вираження цінності, вони набувають символічного значення. Ціннісне значення символу – це нерозривний сплав інтелектуального, ідейного начала та емоційної оцінки.

Ідея і почуття в символах мають узагальнений характер. Вони виступають конструктивним принципом, законом, що

визначає нескінченна безліч приватного прояву символічного змісту. Невичерпність змісту символу визначає його символічну глибину і перспективу. Під час тлумачення символу завжди залишається «іраціональний» залишок, тобто не допускається визначеного та закінченого словесного вираження. У цьому відношенні символ нагадує загадку, задачу, що не має вирішення. Але найсуттєвішим є те, що вираження речі завжди є так чи інакше її знаком, а без моменту знаковості не можна знайти суттєве значення символу.

Мова, міф, мистецтво, релігія – частини вираження символу, частини універсуму, де, власне, символ панує. Причому панує настільки сильно, що увесь людський прогрес у мисленні і у досвіді «витоншує та одночасно закріплює ці тенети. Адже людина вже не протистоїть реальності безпосередньо, вона не зіштовхується з нею. Фізична реальність ніби віддаляється у міру того, як росте символічна діяльність людини. І замість того, щоб звернутися до самих речей, людина постійно звернена сама на себе. Вона настільки занурена в лінгвістичні форми, художні образи, міфічні символи або релігійні ритуали, що не може нічого бачити і чути без цього посередника» [1, с. 471].

I. Кант доходить висновку, що межа між дійсним і можливим притаманна лише людському інтелекту. Адже людське знання по природі символічне. А для символічного мислення необхідно проводити чітку межу між реальними та можливими речами. А це, по суті, можливо лише в інтелектуально-лінгвістичних формах: «Коли під поняття, яке мислиться тільки розумом і якому не може відповідати жодне чуттєве споглядання, підводиться таке споглядання» [2, с. 276]. Тут треба відразу нагадати, що символ у Канта – тісно пов'язаний із поняттям «краса», яке включає і прекрасний образ, і високу моральність. Знаменитий вислів Канта «Краса – символ моральності» потрапив у збірники афоризмів. Таким чином, символ у мистецтві, за кантівською логікою, несе в собі високий ступінь комунікації між естетичною ідеєю та «естетичним задоволенням». Символ надає «естетичному задоволенню» загальність і повідомляє його іншим. Тут Кант вживає не просто поняття «символ», а поняття «символічна форма», яку пізніше запозичив та переосмислює Кассіреп. Кант вважав, що мистецтво загалом має символічний характер. До Канта в мистецтві, безумовно, розглядалися символи, він же побачив символічність самого характеру мистецтва. Але вже у Канта бачимо, що символ може проявлятися не тільки в мистецтві, але й у мові. І тут з'являється ще один важливий момент людської культури – символізм мови.

Функція мови (імені) завжди обмежується тим, щоб підкреслити окремі аспекти речі, і саме цим обмеженням і означенням межі визначається цінність назв. Адже функція імен (назв речей) не в тому, щоб вичерпно співвіднести назву з конкретною ситуацією, а в тому, щоб відібрати, виділити один певний аспект.

Будь-яка мова культури має природні передумови формування, але сама не є природним явищем. Вона формується під взаємодією та внаслідок комунікації людей, що спільно проживають та мають спільні проблеми чи потреби. Вона виникає тоді, коли індивідуальне уявлення не просто знаходить зовнішній вираз, а коли такі вирази в комунікативному процесі набувають статусу знакових одиниць, а їх використання перестає бути довільним і підпорядковується певним, встановленим, конвенціональним, та обов'язковим правилам. Мова формується там, де знак усвідомлено відділяється від уявлення і починає функціонувати як репрезентант (представник) цього уявлення, його виразник. Знаки, що є складовими елементами кожної з мов культури і призначені для вираження уявлень і переживань, різняться як за своїм походженням, так і за ступенем подібності того, що вони представляють. Дослідники культури виділяють 5 основних знакових систем: природну, функціональну, конвенціональну, вербальну та систему запису.

I. Під природними знаками розуміються речі і явища природи, в тому разі, коли вони вказують на якісь інші предмети або явища і розглядаються як носії інформації

про них. Найчастіше природні знаки – це приналежність, властивість, частина якогось цілого і тому вони дають інформацію про останній. Це знаки-ознаки, наприклад, дим – знак вогню.

II. Функціональні знаки – це також знаки-ознаки. Але, на відміну від природних знаків, зв'язок функціональних знаків із тим, на що вони вказують, зумовлені не їх об'єктивними властивостями, а тими функціями, які вони виконують. Як правило, це речі і явища, які мають безпосереднє прагматичне призначення, але включені в людську діяльність, і, окрім своїх безпосередніх функцій, вони ще отримують знакову функцію, тобто дають якусь інформацію про речі та явища. До функціональних знаків, наприклад, можна віднести виробничу техніку, оскільки будь-який механізм або деталь може виступати як знак, який має інформацію про всю технічну систему, елементом якої він є тощо.

III. Якщо для природних і функціональних знаків знакова функція є побічною і виконується ними ніби «за сумісництвом», для конвенціональних ця функція є основною. Конвенціональні знаки є знаками в повному розумінні цього слова. Їхнє значення задається не предметом і процесом, про які вони інформують, а угодою між людьми. Розрізняють 4 типи конвенціональних знаків: 1) сигнали, що співідають або попереджувальні. Наприклад, кольори світлофора, «зебра» на пішохідній доріжці та ін. 2) індекси – умовні позначення будь-яких предметів або ситуацій, які мають компактний, легкодоступний для огляду вид і застосовування для того, щоб виділити ці предмети або ситуації з низки інших. Наприклад, показання приладів, картографічні знаки, різного роду умовні значки в схемах, графіках, професійно-ділових текстах і т. д.; 3) образи, побудовані на схожості з тим, що вони позначають. Ця схожість може носити зовнішній або внутрішній змістовий характер, повний або частковий збіг ідей і асоціацій, які викликають образ і те, що вони зображають. Наприклад, знаки-малюнки, що позначають пішохідні переходи, ескалатори і т. д.; 4) символи – матеріальні. Це, наприклад, культурні об'єкти, які виступають у комунікативному або трансляційному процесі як знаки, які не просто вказують на об'єкт, але й виражають його зміст, тобто в наочно-образній формі передають абстрактні ідеї або поняття, пов'язані з цим об'єктом. Найбільш простими формами символів є емблеми, герби, ордені, прапори і т. д. Поряд з окремими конвенціональними знаками, що вводяться з того чи іншого приводу, у процесі розвитку культури виникають і різноманітні системи конвенціональних знаків. Наприклад, геральдика, система знаків дорожнього руху, церемоніальні системи, пов'язані з виконанням різного роду обрядовості (весільна, похоронна святкова, релігійно-культурна, коронація, інавгурація тощо). Можна сказати, що кожна область соціокультурного життя має свою символічну систему.

Та все ж найважливіша знакова система – це вербальна, або система мови. Адже будь-яка природна мова – це історично сформована знакова система, що утворює основу всієї культури того чи іншого народу, що говорить цією мовою. Ця система складається на основі психофізіологічних можливостей, закладених у біологічній природі людини. Однак мова має і соціальну природу. Вона формується і розвивається людьми тільки завдяки їх спільній діяльності і спілкуванню. Найголовніша особливість вербальної системи полягає в її специфічній структурній організації. Вербальна система являє собою поліструктурну, розгалужену, ієрархічну, багаторівневу знакову організацію.

E. Кассіреп відносить мову і мистецтво в одну спільну рубрику – категорії наслідування. Мова наслідує звуки, а мистецтво – наслідує зовнішні речі. Їх головна функція – мімічна. Адже наслідування – головний інстинкт та незмінний факт людської природи [3, с. 603]. Але навіть найбільш радикальні теорії наслідування не були спрямовані на те, щоб лише механічно відображати реальність. Треба пам'ятати, що суть мистецтва – не просто відображати та наслідувати природу (адже і вона не завжди досконала), а вдосконалювати її. І вдосконалення це відбувається через особу митця, що

посередництвом своєї суб'єктивності, свого індивідуального бачення транслює нову, уже вдосконалену реальність через власний витвір мистецтва, і саме символ тут є ключем до розуміння світу автора. У роботі «Досвід про людину» Кассирер характеризує свою філософію культури як філософську антропологію, головне завдання якої вироблення єдиної ідеї про людину. Філософія символічних форм традиційним версіями сутності людини (від метафізики до натуралізму і редукціонізму) протиставила погляд на людину як на цілісність, зважаючи на його діяльність, тобто функціональне, а не субстанціальне визначення людини. Функціональне діяльнісне буття людини як його потаємна сутність у філософії культури Кассирера отримало назву символічного буття. Подібний підхід отримав підтримку і розвиток в європейській та американській філософії. Людина відрізняється від інших живих істот тим, що живе в світі нею самою створених символів. Вирішальною характеристикою людини є її здатність до символізації. Наші дії управляються образами-символами. Кассирер зазначив: «Більшість епістемологів у загальному визнають цей факт; але що не отримало їх належного визнання, так це величезна наявність їх різновидів. Поки ми будемо розглядати відчуття як знаки речей, які дають змогу їм виникнути, і будемо надавати таким знакам зв'язок із минулими відчуттями, які теж були подібними знаками, ми ще не торкнемося навіть поверхні людського розуму, що продукує символ. Тільки тоді, коли ми вникнемо в усі різноманітні символічної діяльності, ми почнемо розуміти, чому людські істоти не вчиняють так, як вчиняли б навіть надрозумні тварини» [3, с. 42].

Перспективи подальших досліджень проблеми символу тісно пов'язані, насамперед, на наш погляд, з аналізом глибинних засад самої культури людства, її природи. Адже культура – це не продукт, а процес. І мова, мистецтво, релігія та наука – різні стадії цього процесу, в якому символ – чи не найважливіший елемент. У кожному з них людина проявляє нову можливість – можливість побудови власного ідеального світу. І хоча часто ці сфери між собою конфліктують – це норма людського буття, адже ці стадії не можна звести до спільного знаменника, адже вони репрезентують різні здатності самої людини. Але ця множинність і несхожість зовсім не означають неузгодженості і дисгармонії: всі ці сфери та процеси виконують одну важливу функцію – відкривати нові горизонти та показувати новий образ людства. Адже дисонанс часто перебуває у гармонії із самим собою. І протилежності не взаємовиключають, а зумовлюють одне одного. І у цьому, напевне, вся суть і краса буття.

Література

1. Кант И. Критика практического разума / И. Кант; под общей ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гульги, Т. И. Ойзермана. – М.: Мысль, Сочинения. : в 6 т. – Т. 4. – 1965. – 544 с.
2. Кант И. Критика способности суждения / И. Кант; пер. с нем. Н. Соколов. – СПб.: Наука, 1995. – 512 с.
3. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке / Э. Кассирер. – М.: Гардарики, 1998. – 784 с.

Анотація

Бичков'як О. В. Символ – ключ до культури людства. – Стаття.

У статті проаналізовані основні значення поняття «символ»: від його первісного значення до сучасних. Зроблено

спробу показати генезу поняття символу, специфіку його трактування в культурологічному аспекті. Також зроблено акцент та відмінності символу та знаку в культурі. Висвітлюються особливості розуміння природи символу у І. Канта та Е. Кассирера, котрі мали доволі полярні погляди на дану проблему. У Канта символ використовується там, де неможливо знати предмет безпосередньо, де неможливо об'єктивувати деякий зміст і доводиться лише натякати на нього. У Кассирера символізація розглядається – перш за все, як основна функція людської свідомості, а людина – як «тварина, що творить символи». Символічні форми у Кассирера – це свого роду «органи реальності», те, завдяки чому реальне стає доступним розумінню, стає видимим для нас. Підсумовується, що поняття символу дає нам розуміння важко зрозумілих речей, ніби виступаючи своєрідним ключем до глибинних понять людської культури.

Ключові слова: символ, знак, культура, семіотика, мова, вербалізація, мистецтво.

Анотация

Бичков'як Е. В. Символ – ключ к культуре человечества. – Статья.

В статье проанализированы основные значения понятия символа от его первоначального значения до современных. Сделана попытка показать генезис понятия «символ», специфику его трактовки в культурологическом аспекте. Также сделан акцент на различия символа и знака в культуре. Освещаются особенности понимания природы символа у И. Канта и Э. Кассирера, которые имели довольно полярные взгляды на эту проблему. У Канта символ используется там, где невозможно знать предмет непосредственно, где невозможно объективировать некоторое содержание и приходится лишь намекать на него. У Кассирера символизация рассматривается – прежде всего, как основная функция человеческого сознания, а человек – как «животное, создающее символы». Символические Формы у Кассирера – это своего рода «органы реальности», то, благодаря чему реальное становится видимым для нас. Подытоживается, что понятие «символ» дает нам понимание часто труднообъяснимых вещей, будто выступая своеобразным ключом к глубинным понятиям человеческой культуры.

Ключевые слова: символ, знак, культура, семиотика, язык, вербалізація, искусство.

Summary

Bychkovyak O. V. Symbol – the key for the culture of humanity. – Article.

The basic meanings of the symbol are analyzed in this article: from its original meaning to modern understanding. Attempts are made to show the genesis of symbol, specificity of its interpretations in culturalology. Analyzed specific of understanding of the symbol in Kantian and Cassirer's philosophy. In Kantian philosophy symbol is used when we cannot know the subject directly, when we cannot to objective some content and that's why we must only to hint on it. In Cassirer's philosophy symbolization is seen – primarily as the main function of human consciousness, and man – as “an animal that creates symbols”. Symbolic forms in Cassirer's philosophy are a kind of “reality organ”, then, thanks to what the real becomes visible to us. It is summarized that concept of symbol gives us understanding such things that often are not so easy for our understanding. That's why symbol is like a key for humanity culture and help us deeply understand it.

Key words: symbol, sign, language, culture, semiotics, verbalization, art.